

УДК 821.112.2 (043.3/.5)

Леся Кравченко

Руслана Манько

Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

«КАМЕНЯРІ» ІВАНА ФРАНКА В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДАЦЬКІЙ РЕЦЕПЦІЇ

У статті визначено місце і роль вірша «Каменярі» Івана Франка в творчій палітрі митця, проаналізовано художньо-естетичну та світоглядно-філософську цінність перекладів твору, виконаних українськими і польськими тлумачами в плані системного дослідження особливостей поетики. Теоретичні викладки ілюструються польськими перекладами з української мови.

Ключові слова: автор, вірш, оригінал, переклад, образ, ритміка, рецепція.

Krawczyńska Lesia, Mańko Rusłana. «Kamieniarze» Iwana Franki w tłumaczeniach ukraińsko-polskich. W niniejszym opracowaniu ujawniono znaczenie wiersza «Kamieniarze» Iwana Franki w twórczej palitrze poety, dokonano analizy artystycznych, estetycznych i filozoficznych wartości tłumaczeń utworu, dokonanych przez ukraińskich i polskich poetów, w zakresie badań systemu poetyckiego. Zarysy teoretyczne zilustrowano tłumaczeniami z języka ukraińskiego, na polski.

Słowa kluczowe: autor, wiersz, oryginał, tłumaczenie, obraz, rytmu, recepcja.

Kravchenko Lesya, Manko Ruslana. «Kamenyari» by Ivan Franko in the Ukrainian and Polish translate reception. The given article rates the place and role of Ivan Franko's poem «Kamenyari» in the creative palette of this writer. There are also analyzed artistic, aesthetic, world view and philosophical values of translations made by Ukrainian and Polish translators in the system research of poetics features. Theoretical expositions are illustrated by Polish translations from Ukrainian language.

Key words: author, poem, original, translation, image, rhythmic, reception.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Іван Франко — творець із прогресивними ідеями, які зараз прийнято називати, креативними. Кожне покоління відкриває письменника по-новому. Відходячи від традиційного бачення та опираючись на європейські підходи, воно творить свого Франка. Літературознавець Юрій Ковалів в одному зі своїх інтерв'ю зазначає: «Зараз ми повинні бачити Франка таким, яким він насправді був. Ми досі не вчиталися в його тексти. Мені здається, що Франко — це та особистість, яка єднала українську національну та європейську літературу. Мало знайти таких постатей, як Франко. Таких постатей не треба боятися. Франко дійсно каменярь, але в той же час — особистість» [1]. На підтвердження думки про європейськість письменника, наведемо слова Дмитра Павличка: «Як письменник і мислитель, Франко виріс на європейських літературних і філософських традиціях, відомих і його визначним співвітчизникам-попередникам. Але якщо до них Європа приходила через Польщу та Росію, то для нього була вона рідним домом. У культурі континенту Франко — найвидатніший представник української національної духовності. Все, до чого доторкнулося його мудре перо, має світову масштабність, майстерну досконалість, новизну, все пере-

низане європейськими мотивами і водночас українськими болями та надіями на власну державність» [2, с. 27].

Бажанням самого Франка було популяризувати українську літературу серед європейців і європейську серед українці, зокрема йдеться про польську, оскільки поляки територіально є нашими найближчими сусідами. Цьому слугували численні нариси, статті та переклади. Доктор філологічних наук Ростислав Радишевський у передмові до «Iwan Franko. Szkice o literaturze», роздумуючи про важливість польсько-українських контактів у другій половині XIX — на початку XX ст., стверджує: «W istotnym stopniu przyczyniły się do tego wieloletnie wysiłki Iwana Franki w tej dziedzinie [...]. Jego publikacje w praise same od razu stawały się faktami życia literackiego, wywierały pozytywny wpływ na wzajemne poznanie się narodów. Otóż problem kontaktów Iwana Franki z kulturą polską jest złożony i wieloaspektowy» [6, с. 5].

Вагомим питанням у популяризації української культури, зокрема літератури, серед польського читача є й твори Франка, які доходили не лише, як вже було попередньо зазначено, у вигляді польськомовних статей самого автора, а й польськомовних перекладів його творів іншим письменниками.

Для Івана Франка перекладацька діяльність була засобом зближення народів, пізнанням та взаємозбагаченням їх культур. Він зазначає: «Коли правда те, що головне значення поезії в тім лежить, що вона розширює нашу індивідуальність, збагачує душу такими враженнями і почуваннями, яких вона не зазнала би в звичайнім житті або не зазнала би в такій силі і ясності, то думаю, що передача чужомовної поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не знала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями...» [3, с. 7].

Аналіз основних досліджень. Одним із шляхів популяризації літератури є переклад. Ще за життя Івана Франка його твори тлумачилися багатьма мовами народів світу. Видатні європейські вчені посилялися у своїх працях на його дослідження в різноманітних галузях науки, високо оцінювали його переклади з інших мов українською. Сам Франко наголошує на важливості перекладів у культурному розвитку кожного народу: «Переклади чужомовних творів, чи то літературних, чи то наукових для кожного народу являються важним культурним чинником, даючи можливість широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духу, що в інших краях у різних часах причинялися до поширення просвіти та підіймання загального рівня культури. Добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу, починаючи від старинних римлян, належали до підвалин власного письменства» [4, с. 7].

Переклади поетичних текстів Франка польською мовою виконали: Кристина Ангельська, Сидір Твердохліб, Влодзімеж Слободник, Казімеж Анджей Яворські, Леон Пастернак, Александер Баумгартен та ін.

Варто зазначити, що тлумачення творів українського майстра слова Сидором Твердохлібом були прижиттєвими. У рецензії на переклад «Каменярів» Франко зазначає: «Під заголовком “Дещо про штуку перекладання” помістив я в книжках 13–14 та 15–16 “Учителя” з р. 1911 розвідку, в якій розібрано з історично-літературного та естетичного погляду мій вірш “Каменярі”, а також порівняно укра-

їнський оригінал із польським перекладом, якого доконав молодий український письменник Сидір Твердохліб. З уваги на педагогічне значення сеї розвідки для школярів та вчителів, яким аж надто часто бракує відповідного руководу для розбирання, пояснювання та оцінки літературних творів, видаю її окремою книжечкою. Надіюся, що й поза шкільними сферами вона знайде собі прихильників і матиме значення для вироблення літературного смаку» [4, с. 7].

Мета розвідки полягатиме у фрагментарному аналізі поетики перекладу «Каменярів» Івана Франка, здійсненого Сидором Твердохлібом, Леоном Пастернаком та Александром Баумгардтеном, а також у з'ясуванні світоглядно-філософської адекватності перекладів оригіналу, художньо-естетичних цінностей і вартості перекладів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вірш «Каменярі», який Іван Франко написав ще в 1878 році, був уперше надрукований у збірці «Дзвін». Це була грізна реакція на тогочасне становище його автора в суспільстві: «Вірш був впливом тодішнього мого положення й настрою. Засуджений у процесі 1877–1878 р., я вийшов із тюрми з тим почуттям, що всяка урядова кар'єра, спеціально ж учительство, до якого я приготувався, ходячи на університет, для мене замкнена, а до того живо відчував ворожий настрій руської суспільності до тих ідей, задля яких мені довелося потерпіти більше як дев'ятимісячне тюремне заключення, хоч я, так само як і всі інші засуджені в тім процесі, не належав до жодної протизаконної організації. З другого боку, я не менше живо відчував той гарячий запал, з яким горнулася до нових ідей часть галицько-руської молодезі, і се викликало в мене, при всій невідрадної економічних відносин, той бадьорий, бойовий настрій, яким визначалося розпочате М. Павликом і мною видавництво зразу місячника “Громадський друг”, яке по двох місяцях, систематично конфісковане поліцією, перемінилось на неперіодичні збірки “Дзвін” і “Молот”» [4, с. 11].

Перший переклад вірша польською мовою здійснив Сидір Твердохліб у 1911 році. Поет, перекладач, журналіст та суспільно-політичний діяч у свій час входив до гурту «Молода муза». Втім, на сьогодні для нас він більш відомий як журналіст Сидір Твердохліб, який з початком польської окупації українських земель почав пропагувати лояльність українців до польської держави на шпальтах газети, що виходила українською мовою за польські кошти та активно агітував взяти участь у виборах до польського сейму, хоч українська громадськість бойкотувала їх. Вбивство Твердохліба виконали члени УВО у 1922 році. Воно фактично поклато початок терору УВО/ОУН в Галичині.

До роботи над тлумаченням «Каменярів» він підійшов як сформована та загартована літературна особистість, за плечима вже була власна збірка віршів «В свічаді плеса» (1908) та чисельні публікації у журналах «Світ», «Буковина», «Розвага» та інших.

Іван Франко так оцінив роботу перекладача: «З зацікавленням прочитав я польський переклад д. С. Твердохліба і не можу заперечити, що він викликав у мене досить сильне враження. Не заперечу також, що се враження значно відмінне, від того, яке викликає сам оригінал. Причина того лежить поперед усього в язиці і в технічних трудностях, які насуває переклад, особливо при языках так

близько споріднених із собою і притім так фундаментальне відмінних, як українсько-руський і польський» [4, с. 12].

Перша строфа поезії «Каменярі» звучить так:

*Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна, а пуста і дика площа,
А я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою.
А далі тисячі таких самих, як я.*

У перекладі Твердохліба вона звучить як:

*Widziałem dziwny sen. Tuż pod nogami memi
Leżały, biegnąc w dal, ugory puste, śpiące.
Przedemną ściana skał, co chmur sięgała z ziemi;
Przykutym do niej sam pętami żelaznemi
I towarzyszów też, podobnych mi, tysiące.*

Здійснюючи аналіз перекладу першої строфи, Франко наголосив на невідповідності ще у першому рядку, де пропущений переклад слова «немов», «що характеризує сонний привид, а слово “передо мною” переклав чотирма польськими, що мають потрохи інше значення. В перекладі другого рядка [...] допустив дієслово, якого в оригіналі нема, і допустив замість прикметника дієприкметник, і ті дві новості ввели в переклад цього рядка просто комічну суперечність, що “*śpiące góry leżały biegnąc*”» [4, с. 13]. Далі читаємо «В перекладі третього рядка переборщено прикметник “височенна”, а іменник “скала” подано в множині числі, через що переклад із пластичного робить фантастичне [враження]. В перекладі дальших двох рядків зазначу лише дві зайві вставки: “*sam*”, то суперечить остатньому рядкові, де говориться про тисячі товаришів, і “*do niej*”, себто до скелі, чого в оригіналі нема, бо ж прикований до скелі чоловік не може рубати ту скелю, а такі кайданники бували приковані один до одного, щоб утруднити їм утеку, але ланцюг був настільки довгий, що не спиняв їх у роботі» [4, с. 14].

Для порівняння візьмемо переклад, здійснений польським письменником, перекладачем, політичним діячем єврейського походження Леоном Пастернаком:

*Przeżyłem sen przedziwny. Jak gdyby tuż przede mną
Dolina niezmierzona rozwarła się do dna,
A ja łańcuchem skuty, pod skałą stoję ciemną
I granit jej olbrzymi unisi się nade mną,
A obok, mnie podobnych postaci ludzkich ćma[...] [5, с. 218]*

Як бачимо, у першому рядку перекладач вживає епітет «*przedziwny*» на означення сну, чим вводить реципієнта в атмосферу загадковості та таємничості, чого немає в оригіналі. Другий рядок розпочинається словом «*dolina*», хоча в тексті Франка маємо «площина», що зміщує акценти і несе зовсім інше як смислове, так

і емоційне навантаження. Перекладач вживає епітет «ciemną» на означення скали, що є відходом від оригіналу, де скала є «височенною», «гранірною». Останній рядок тексту Франка звучить «А далі тисячі таких самих, як я», у перекладі слово «далі» замінено словом «поряд», що є допустимим за умові малої кількості людей (невільників). У тексті мова йде про тисячі прикутих один до одного каменярів, які, фізично не можуть стояти поряд. Перекладач замість числівника «тисячі» вживає іменник «тьма», чим розмиває межі кількості до безконечності.

На нашу думку, найближчим до оригіналу є переклад Александра Баумґардтена, поета, письменника, драматурга та керівника літературного театру, надрукований у 1956 році в тижневику «Życie Literackie».

*Snł mi się dziwny sen: jak gdybym gdzie się znalazł
w biezmierze dzikiej pustki, co od wieków trwa —
tak stałem przy wysokiej granitowej skale
i skutu z nią, jak inni, łańcuchiem ze stali,
do przy mnie stało takich tysiące, jak ja[...] [7, c. 4]*

Проте до цього перекладу виникли також певні зауваження. У другій частині першого рядка та в другому рядку оригіналу ми бачимо, що «Безмірна, та пуста і дика площа» простяглася перед ліричним героєм, тобто він знаходиться на початку шляху. Перекладач же ж *помістив* ліричного героя в безмір'я дикої пустки, власне *помістив* (про відчуття несподіванки з певним ефектом таємничості ми дізнаємося із другої частини першого рядка). Александр Баумґардтен як і Сидір Твердохліб у перекладі третього рядка робить помилку: їх ліричний герой скутий із скалою, що є недопустимим, бо, посилаючись на оригінал цього фрагменту вірша та коментар Франка до перекладу Твердохліба, невольники скуті один із одним. *Скуття* зі скалою робить неможливим її лупання.

Як було зазначено в меті розвідки, аналіз є фрагментарним, тож нами вибрано для порівняння композиційно найяскравіші уривки.

Шоста строфа «Каменярів»:

*I кождий з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють[...].*

У перекладі Твердохліба і коментарях автора бачимо:

*A wiedział każdy z nas, że sławy nie dosięże,
Że naszych krwawych łez zapomni myśl ludzkości,
Że wówczas drogą tą podążą inni męże,
Gdy my przebijem ją, gdy skruszym tu oręż
I gdy już w prochu tym wygniją nasze kości.*

В оригіналі слів 41, у перекладі 40. Переклад другого рядка занадто свободний, так само в другій половині четвертого рядка від картини каменярьської праці перекладач перескакує до картини битви, що очевидно порушує одноцільність враження. «Das Bild wird verschwommen», сказав би німецький критик на такий перескок» [4, с. 17].

Переклад Леона Пастернака:

*I każdy wiedział dobrze, że sławy nie zdobędzie,
Wdzięczności nie zaskarbi za swój katorżny trud,
Że wtedy ludziom wolnym ta droga służyć będzie,
Gdy my ją przebijemy i wyrównamy wszędzie?
Gdy masze kości tutaj spopieli żar i chłód.*

У цілому переклад не викликає зауважень, за винятком останнього рядка, де тлумачем введено слова *жар* і *холод*, що є метафорами річного циклу і мають значення темпоральності. Отже, слід від невільників має зникнути із часом. Це є логічним і прийнятним, але не деталізованим в оригіналі. Така вільність перекладу виправдовується збереження загальної ритмомелодики тексту.

У перекладі Александра Баумґардтена ця строфа звучить:

*I każdy wiedział też, że sławy nie zdodędzie,
że nigdy nikt nie wspomnie o trudzie naszych rąk
i że dopiero wtedy tę drogą ktoś przebędzie
gdy my ją wytyczymy, zrównamy — pędź po pędzi,
choć zgniją nasze kości rozsiane tutaj krąg [...].*

У тексті Іванка Франка читаємо, що люди пройдуть по «сій дорозі», коли вона буде пробита в скалі та вирівняна «всюди». Баумґардтен слово «люди» замінив словом «хтось», а загальне просторове «всюди» — конкретним «п'ядь за п'яддю», перенесеним із попередньої строфи, роблячи цим переклад вільнішим. Часову умову, закладену в третьому і останньому рядках Франка та виражену темпоральними «аж» та «як», у перекладі не збережено. Йдеться про те, що «аж тоді підуть по сій дорозі люди», як кості робітників *зогниють*. Тобто люди підуть прокладеною дорогою за умови зникнення під нею сліду прокладачів під впливом часу. Баумґардтен тлумачить цей рядок так: хоча зогниють наші кості, розсіянні довкола тут. Він теж не дотримується часової умови і через це губиться напруженість і емоційність оригіналу. Як бачимо, у перекладі не збережено ані часову, ані просторову умову, закладену в оригіналі.

Восьма строфа вірша із коментарями Каменяря:

*І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.*

В польським перекладі читаємо:

*I ufał każdy z nas, że swemi ramionami
Rozkruszy skały pierś, rozbije w puch granity;
Że z własnej skrzepłej krwi i swemi pieszczelami
Zbuduje twardy bruk, a drogą tą za nami
Przyjść nowe życie ma i nowe jasne świty.*

В оригіналі слів 30, у перекладі 39. Вислів у другім рядку перекладу «rozbije w puch granity» ні в яким разі не можна назвати щасливим; так само й останній рядок перекладу, який замість «нового добра», що приносить у світ dokonання каменярьської роботи, обіцяє «nowe jasne świty», се зн[ачить] астрономічне явище, незалежне від людської праці, треба назвати переборщенням поетичної ліценції» [4, с. 17].

Порівняємо із цим перекладом переклади Леона Пастернака та Александра Баумґардтена.

У Пастернака:

*I wszyscyśmy wierzyli — swoimi to rękami,
Zwalimy czarny granit, zatrzemy skały ślad,
Że własną krwią i potem, i kośćmi i ciałami
Gościniec ubijemy, że wkrótce tuż za nami
Radosne życie przyjdzie i opromieni świat.*

Із перекладу Баумґардтена:

*Wierzymy aż do końca, że kiedyś nasze pięści
rozszczepią granit w sztuki, rozkruszą pychę skał,
że kiedyś z naszych kości, z porwanych w trudzie mięśni,
powstanie bita droga, gościniec wprost ku szczęściu,
w tym nowym, pięknym świecie, co wtedy będzie stał.*

Як бачимо, переклад Леона Пастернака на семантико-смысловому та емоційному рівнях ближче до тексту Івана Франка. Баумґардтен у першому рядку перекладу вживає дієслово теперішнього часу «віримо» на відміну від оригіналу, де вжито «вірили», змінюючи тим часовість процесу, що відбувається. У четвертому рядку перекладу знову з'являється образ прокладеного шляху (гостинця), що веде до щастя в новому вже існуючому світі. Роль каменярів у цьому процесі, певним чином, опосередковано безпосередня. На нашу думку, акценти зміщуються, бо у тексті Франка по гостинці «за нами / Прийде нове життя, добро нове у світ», тобто роль каменярів безпосередня. Окрім того, Іван Франко не висловлює нігілістичних поглядів при творенні нового світу, навпаки він двічі словом «новий» акцентує на його оновлення. «Нове життя» жодним чином не означає «новий світ», бо, виходячи із тексту, є його складовою.

Перейдемо до останнього рядка «Каменярів» і знову вдамося до перекладу Твердохліба із коментарями Франка.

*I так ми далі йдем, в одну громаду скуті
Мицною думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті,
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
А щастя всіх прийде по наших аж кістках.*

У польським перекладі читаємо:

*Tak wszyscy dążym wciąż. Przykuliśmy do siebie
Zamysłem świętym, młot w ramionach naszych chrzęści,
Niech sobie miota świat przekleństwa, w piasku grzebie,
Nie spoczniem, póki młot tą ścianą zakolebie...
Po czaszkach naszych głów przyjąć musi wszystkich szczęście!*

В оригіналі слів 35, у перекладі 37. Три остатні рядки сеї строфи перекладені дуже слабо. Третій рядок зложений із двох речень, із яких перше містить у собі непорозуміння: «Niech sobie miota świat przekleństwa» може значити поперед усього: «Нехай світ проклинає сам себе!» Слова ж «w piasku grzebie» — се, очевидно, уривок другого речення, в яким пропущено слова «niech nas», що надавали би йому сяке-таке значення. Цілий же сей рядок треба назвати дуже нещасливою передачею слів оригіналу: «Нехай прокляті ми і світом позабуті». Так само четвертий рядок перекладу, мов навмисне, майже нічим не пригадує відповідного рядка оригіналу, якого слова, знов держані в лапідарнім стилі: «Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі», зовсім не відповідають польським словам: «Nie spoczniem, póki młot tą ścianą zakolebie», поминаючи вже те, що в тім реченні пропущено слово «nie» (повинно бути: «Nie spoczniem, póki młot tą ścianą nie zakolebie»), а допущено фізичну неправдоподібність, що молот може захитати величезну скелю. Так само не можна назвати щасливою передачею руських слів: «по наших кістках» польськими «po czaszkach naszych głów»; а чи по тих кістках, чи черепах справді мусить прийти щастя людськості, як підсуває мені перекладач, сього я не міг сказати» [4, с. 19].

Спробуємо доконати самостійного аналізу цієї строфи в інших двох перекладах.

Тлумачення Леона Пастернака:

*I tak idziemy naprzód, w gromadzie jednej skuci,
Złączeni świętą myślą, wciąż kruszą skalny głaz,
I niech nas przeklinają, niech świat w niepamięć rzuci,
Przebijmy prawdzie drogę, wyklęci i zaszczyci!
Dopiero po nas wszędzie dla wszystkich szczęścia brzask.*

У перекладі Александра Баумгардтена ці рядки звучать так:

*Idziemy wszyscy tak, w gromadę skuci z sobą,
Tą jedną świętą myślą — krusz młocie granit, krusz!
Nic, że nas przeklął świat, że nas zapomnieć mogą,
A jednak my wśród skał możemy prawdzie drogę
Dlaszczęścia wszystkich ludzi, gdy nas nie będzie już.*

Як бачимо, і переклад Пастернака, і переклад Баумгардтена на семантико-смысловому та емоційному рівнях близькі тексту Франка. Існують певні незначні зауваження, які є виправданими задля єдиної мети: збереження образності та ритмомелодики.

У цілому кожен із перекладачів підійшов до величного твору Івана Франка по-особливому, по-своєму. Однозначно не можливо сказати який переклад є кращим. Проблеми виникали при дотриманні ритміки, оскільки у польській мові наголос є сталим. Про це говорить і сам Франко: «[...]найважливіша різниця лежить у відмінності наголосів, бо коли руський язык, аналогічно до грецького, має різнорідні наголоси, навіть ще різнорідніші, то польський аналогічно до латинського, має всі наголоси на передостаннім складі, а хочаби досягнути в вірші мужеську риму, треба доконче вживати односкладового слова» [4, с. 13]. У своїй роботі кожен із перекладачів старався бути близьким до мови оригіналу та дотриматися Франкових, закладених у тексті, ідейних посилок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалів Ю. Іван Франко був європейцем української літератури [Електронний ресурс]. — Режим доступу <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/ivan-franko-buv-yevropeysem-ukrayinskoyi-literatury-yuriy-kovaliv>.
2. Павличко Д. Іван Франко — будівничий української державності / Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze // Spotkania polsko-ukraińskie. Uniwersytet Warszawski — Iwanowi France // [pod red. St. Kozaka]. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2007. — s. 23–36.
3. Франко І. Твори: в 50 т. / Іван Франко: Передмова до видання (Поезія) / [упорядкув. та комент. М. Гончарука, Ф. Погребенника; ред. Ф. Погребенник]. — К. : Наук. думка, 1976. — Т. 5. — С. 7–20.
4. Франко І. Твори: в 50 т. / Іван Франко: Літературно-критичні праці / [упоряд. та комент. В. Колосової, за ред. В. Крукотень]. — К. : Наук. думка, 1983. — Т. 39. — 702 С.
5. Antologia poezji ukraińskiej / [uporz. Fl. Nieuważny, J. Pleśniarowicz; wpraw: St. Kozak, Fl. Nieuważny]. Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976. — 1062 S.
6. Franko I. Szkice o literaturze : Kultura, Literaturoznawstwo, Publicystyka / Iwan Franko ; [Konsepca, projekt graficzny i realizacja : R. Maciej]. — Warszawa ; Drohobycz, 2016. — 392 s.
7. Iwan Franko. Kamieniarze (tłum. Aleksander Baumgardten) // Życie Literackie nr 35, 26 sierpnia 1956, s. 4.